

З М І С Т

Вступ	7
<i>Розділ 1. МЕТАТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА</i>	9
Глава 1. Предмет теорії держави і права	10
§ 1. Теорія держави і права як наука	10
§ 2. Предмет, об'єкт і система теорії держави і права	13
§ 3. Функції теорії держави і права	16
Глава 2. Науковий статус теорії держави і права	20
§ 1. Теорія держави і права в системі наук	20
§ 2. Теорія держави і права в системі соціальних наук ..	25
§ 3. Теорія держави і права в системі юридичних наук ..	27
Глава 3. Методологія теорії держави і права	30
§ 1. Загальне вчення про методи теорії держави і права ...	30
§ 2. Загальнонаукові методи пізнання держави і права ...	33
§ 3. Методи соціальних наук, що використовуються в теорії держави і права	36
§ 4. Спеціальні методи пізнання державно-правових явищ	37
<i>Розділ 2. СУСУПІЛЬСТВО, ДЕРЖАВА І ПРАВО</i>	43
Глава 4. Суспільство	44
§ 1. Загальна характеристика суспільства	44
§ 2. Первісне суспільство	49
§ 3. Аграрне суспільство	53
§ 4. Індустріальне суспільство	56
§ 5. Постіндустріальне суспільство	59
Глава 5. Держава	64
§ 1. Поняття, ознаки і символи держави	64
§ 2. Виникнення держави	73
§ 3. Розвиток держави	79
Глава 6. Право	84
§ 1. Регулювання суспільних відносин	84
§ 2. Поняття, принципи і функції права	91
§ 3. Виникнення права	97
§ 4. Співвідношення права і моралі	99

Глава 7. Філософія держави	102
§ 1. Загальна характеристика філософії держави	102
§ 2. Теорії про походження держави	104
§ 3. Теорії про сутність держави	112
§ 4. Теорії про цілі і завдання держави	114
§ 5. Теорії про засоби і методи діяльності держави	116
§ 6. Теорії про шляхи і перспективи подальшого розвитку держави	118
Глава 8. Філософія права	124
§ 1. Загальна характеристика філософії права	124
§ 2. Теорії права за джерелом його утворення	126
§ 3. Теорії про основу права	129
Глава 9. Соціально-правовий вимір держави	133
§ 1. Роль держави в політичній системі суспільства	133
§ 2. Громадянське суспільство	136
§ 3. Соціально-правова держава	139
<i>Розділ 3. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ</i>	<i>147</i>
Глава 10. Державна влада	148
§ 1. Поняття і структура влади	148
§ 2. Поняття і методи здійснення державної влади	152
§ 3. Основа державної влади	156
§ 4. Легітимність і легальність державної влади	159
§ 5. Єдність, з'єднання і поділ влади	166
Глава 11. Функції та механізм держави	176
§ 1. Завдання і функції держави	176
§ 2. Форми і методи реалізації функцій держави	185
§ 3. Механізм держави	189
§ 4. Державний апарат	200
Глава 12. Форма держави	210
§ 1. Поняття та елементи форми держави	210
§ 2. Монархія	214
§ 3. Республіка	220
§ 4. Проста держава	225
§ 5. Складна держава і державоподібні об'єднання	227
Глава 13. Політико-державний режим	234
§ 1. Загальна характеристика політико-державного режиму	234
§ 2. Демократичний режим	240
§ 3. Ліберальний режим	245
§ 4. Авторитарний режим	248
§ 5. Тоталітарний режим	254

Глава 14. Тип держави: сутність, класифікація і структура	262
§ 1. Тип держави	262
§ 2. Типологія держави	265
§ 3. Юридичний підхід до типології держави	270
Глава 15. Типологія держави: формаційний підхід	274
§ 1. Рабовласницька держава	274
§ 2. Феодална держава	278
§ 3. Буржуазна держава	282
§ 4. Соціалістична держава	286
Глава 16. Типологія держави: цивілізаційний підхід	294
§ 1. Держава західної цивілізації	294
§ 2. Держава православно-слов'янської цивілізації	297
§ 3. Тип держави в цивілізаціях Далекого Сходу	301
§ 4. Тип держави в релігійних цивілізаціях Азії	306
§ 5. Тип держави в цивілізаціях Африки і Латинської Америки	311
§ 6. Цивілізаційний підхід до типології держави: контекст прогресу	319
<i>Розділ 4. ТЕОРІЯ ПРАВА</i>	337
Глава 17. Норма права	338
§ 1. Соціальні норми	338
§ 2. Поняття і ознаки норм права	343
§ 3. Види норм права	345
§ 4. Структура норми права	352
Глава 18. Форма права	357
§ 1. Сутність форми права	357
§ 2. Правовий звичай	361
§ 3. Юридичний прецедент	364
§ 4. Нормативний договір	369
§ 5. Нормативно-правовий акт	377
Глава 19. Право, законодавство, система	385
§ 1. Система права	385
§ 2. Система законодавства	393
§ 3. Систематизація законодавства	396
§ 4. Правова система	402
Глава 20. Законність і правова культура	418
§ 1. Законність, правопорядок і дисципліна	418
§ 2. Гарантії законності	425
§ 3. Правосвідомість	428
§ 4. Правова культура і її антиподи	433

<i>Розділ 5. ПРАВОВА ДІЯЛЬНІСТЬ</i>	445
Глава 21. Правотворчість	446
§ 1. Загальна характеристика правотворчості	446
§ 2. Прогалини в позитивному праві	451
§ 3. Юридична техніка	455
Глава 22. Реалізація і тлумачення права	459
§ 1. Тлумачення права	459
§ 2. Реалізація і застосування права	465
§ 3. Юридичні колізії і способи їх розв'язання	473
Глава 23. Правовідносини	479
§ 1. Поняття, ознаки і види правовідносин	479
§ 2. Загальна характеристика суб'єктів правовідносин	483
§ 3. Об'єкти і зміст правовідносин	489
§ 4. Юридичні факти, презумпції і фікції	492
Глава 24. Правова поведінка і юридична відповідальність ..	498
§ 1. Правова і правомірна поведінка	498
§ 2. Правопорушення	503
§ 3. Юридична відповідальність	512
Глава 25. Правове регулювання	517
§ 1. Загальна характеристика правового регулювання ..	517
§ 2. Механізм і стадії правового регулювання	524
§ 3. Правові засоби	527

ВСТУП

Після ліквідації СРСР та відмови від марксистсько-ленінської ідеології стало зрозумілим, що вітчизняна юриспруденція не може, без новітньої методології, опанувати ті новації, які з'явилися після 1991 року. Основу такої методології повинна була закласти теорія держави і права, але, як зазначав один з російських правознавців, ця наука, «...незважаючи на всі зусилля її подвижників, зістарилася»¹.

Постала потреба у нових підручниках та навчальних посібниках, що змогли б урахувати сучасні новації юридичної науки і, систематизувавши їх, створити більш прогресивні підходи до теорії держави і права.

Однією із спроб вирішити вказану проблему є запропонований навчальний посібник. Його основу складають лекції, що були прочитані автором у комерційному технікумі (м. Суми) в 1998-2000 рр. та на юридичному факультеті Української академії банківської справи Національного Банку України у 2000-2005 рр. Крім того, істотна частина посібника заснована на власних наукових розробках автора (монографія, статті, інші навчальні посібники, конспекти лекцій тощо).

Навчальний посібник об'єднує п'ять розділів: «Метатеорія держави і права», «Суспільство, держава і право», «Теорія держави», «Теорія права» і «Правова діяльність». Кожен розділ містить список літератури і складається з низки глав, кожна глава – з певної кількості параграфів. До кожного параграфу надаються питання для самоконтролю, а до кожної глави – завдання для дискусій. Але, окрім запропонованого, викладач має право задавати свої питання та ставити власні завдання. Саме тому потрібно, крім навчального посібника, при підготовці до деяких семінарських занять, використовувати такі нормативні акти як Конституцію України, Кримінальний кодекс України, Цивільний кодекс України.

Слід мати на увазі, що окремі розділи підготовлені автором на основі власних переконань і мають дещо дискусійний характер. Насамперед це стосується питань теорії держави, зокрема тем, у яких досліджується поняття держави, її розвиток, сутність, механізм та форма. Не відмовився автор і від спеціального тематичного розгляду типології держави, аналізу підходів до якої вперше в сучасній Україні було присвячено три глави.

¹ Глебов А.П. Новое поколение учебников по теории государства и права // Государство и право. – 1997. – № 4. – С. 63.

Декілька розділів підготовлено на основі напрацювань інших науковців. Вони потребували особливої уваги і переробки для того, щоб з'ясувати власні позиції автора, усунути певні компроміси. Про все це у посібнику зроблено відповідні посилання.

Для кращого зрозуміння основних положень теорії держави і права автор намагається ілюструвати їх достатньою кількістю прикладів, адже досвід дидактики свідчить, що підручник, який містить багато ілюстрованого матеріалу більш істотно сприяє засвоєнню необхідної інформації, аніж такий, де прикладів немає. Але студенту не обов'язково запам'ятовувати їх, тим більше, що для людини із звичайною пам'яттю це досить важко, адже приклади вирвані із контексту відповідних джерел, і завдання їх здебільшого є ілюстративним.

Декілька слів про питання для самоконтролю та завдання для дискусій, що знаходяться наприкінці кожного параграфу чи глави. Формулюючи їх, автор прагне не лише дублювати відповідні визначення, а й пробуджувати думки студентів. Дуже часто в тексті посібника нема прямої відповіді на вказані завдання: вона повинна стати результатом розмірковування, аналізу, порівняння, логічних висновків. В результаті такої роботи можна дійсно глибоко і досконало засвоїти теорію держави і права.

У цілому навчальний посібник «Теорія держави і права» є сучасним і своєчасним.

Автор сподівається, що його праця приверне до себе увагу не лише студентів, а й науковців, які займаються проблематикою, викладеною у посібнику, і матиме позитивні відгуки.

Розділ 1

МЕТАТЕОРІЯ
ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Метатеорія – теорія про теорію. Метатеорія держави і права вивчає предмет і функції теорії держави і права, особливості її методології, а також її науковий статус, тобто місце теорії держави і права в системі соціально-гуманітарних наук і юридичних дисциплін.

Предмет теорії держави і права

1. Теорія держави і права як наука.
2. Предмет, об'єкт і система теорії держави і права.
3. Функції теорії держави і права.

§ 1. Теорія держави і права як наука

У Стародавньому Китаї існувало прокляття: «Щоб вам жити в епоху змін»¹. На противагу цьому відомий російський поет Ф.І. Тютчев писав: «Блажен, хто посетил сей мир в его минуты роковые...»². Наш час ознаменований і вирішальними хвилинами, і змінами. Сучасне українське суспільство знаходиться на зламі свого існування. І не випадково сьогодні все більш зростає його потреба в грамотних юристах, що не тільки б змогли захистити права його членів, а й грамотно сформулювати закони щодо захисту суспільства.

Фахівці з кримінального права борються зі злочинністю, фахівці з цивільного права забезпечують правове функціонування підприємницької діяльності, фахівці з адміністративного права займаються державним управлінням. Однак адміністративне, кримінальне, цивільне право – це галузі права. Вихідним матеріалом для них служить теорія права, що є складовою частиною фундаментальної науки – **теорія держави і права**.

Значення теоретичних праць досить велике. У 1973 році видатний американський соціолог Д. Белл написав книгу «Прийдешнє постіндустріальне суспільство», де висловив думку про те, що в умовах постіндустріальної цивілізації, до якої належать суспільства провідних країн світу, центральне місце посідають теоретичні знання³. Водночас слід зазначити, що будь-яка теорія, тобто *система суджень, ідей, понять*, набуває статусу науки, якщо підніма-

¹ Кинг С. Несущая огонь // Кинг С. Избранные произведения: В 3 т. – СПб., 1992. – Т. 1. – С. 172.

² Тютчев Ф.И. Цицерон // Тютчев Ф.И. Сочинения: В 2 т. – М., 1980. – Т. 2. – С. 62.

³ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. – М., 1999. – С. 18.

ється до розробки достовірних і узагальнених об'єктивних знань про певні явища і процеси дійсності, що пропонують систему прийомів, способів (механізм) використання цих знань у суспільній практиці. Наука включає творчу діяльність вчених, спрямовану на отримання всієї суми беззаперечних і наявних знань як результат наукового виробництва. Наука, на відміну від інших видів діяльності, забезпечує збільшення знань, відкриває нові обрії в певній сфері і цим стимулює будь-яку іншу діяльність.

Відмінність науки від буденного пізнання полягає в тому, що:

- 1) наука відображає істинні знання про об'єктивну реальність, тобто є *істинною*;
- 2) її дослідження не зводяться до об'єкту буденного досвіду; наприклад, наука вивчає поняття сутності права, розуміння якого в повсякденному житті не обов'язкове;
- 3) наука є *об'єктивною* – для неї характерний специфічний апарат процедур і методів, що використовуються спеціалістами для здобуття і перевірки знань;
- 4) наукове знання – це завжди *систематизоване* знання. Наука зіставляє всі свої наукові результати з існуючою системою аксіом, положень чи постулатів і лише після цього додає їх до загальної скарбниці наукових знань. При цьому попередні знання не знищуються, а лише переосмислюються та уточнюються;
- 5) наукове знання завжди має *загальний характер*, оскільки апелює не стільки до унікальних можливостей видатних людей, скільки стає доступним для всіх, хто має відповідну підготовку. Однак це не означає, що наука не має власної спеціальної мови – термінів, понять, символів чи законів;
- 6) про науку можна говорити лише тоді, коли процес здобуття нових знань та їх систематизації стає не лише засобом діяльності людей (як це було на початку історії людства), а однією з її самостійних цілей. При цьому наука є могутньою силою перетворення суспільства.

Таким чином, можна запропонувати таке визначення науки:

наука – це система знань про світ та людину, закономірності їхнього виникнення і розвитку, що здобуті за допомогою певних методів і характеризуються об'єктивністю, здатністю до розвитку та точністю.

Будь-яка наука містить:

1. *Предмет дослідження* – ті властивості, зв'язки, відносини об'єктивної реальності, що включені в процес пізнання.

2. *Методи* – принципи пізнання, пізнавальні прийоми та способи, за допомогою яких досліджується предмет науки.
3. *Категорії* (мова науки) – поняття, в яких виражається зміст пізнаного.
4. *Форми знання* – закони, теорії, описи, в яких виражаються ідеї про об'єктивну реальність.
5. *Функції* – основні напрямки діяльності, що пов'язані з задоволенням актуальних потреб людини і завдяки яким наука стає потрібною в суспільстві.

Залежно від застосування результатів наукових результатів у практичній діяльності, усі науки можуть бути або *прикладними*, або *фундаментальними*. *Прикладні науки* використовують дані прикладного дослідження на практиці.

Спрямованість на дослідження глибинних і найбільш суттєвих зв'язків і відносин дозволяє вважати теорію держави і права фундаментальною наукою, що (на відміну від галузевих наук, знання яких мають більш прикладний характер) прагне розкрити стійкі глибинні зв'язки державно-правового життя, визначити його історичний рух. Вона має за мету отримання, відновлення і поглиблення узагальнених достовірних знань про державу і право. Унікальність теорії держави і права полягає в тому, що вона не обмежена в часі й просторі, тобто для пізнання державно-правових явищ теорія держави і права може досліджувати державу і право будь-якої країни у будь-який історичний проміжок часу. Крім того, теорія держави і права не має просторових меж, тому що вивчає узагальнено країни всього світу, і часових – тому що держава і право розвиваються в часі, отже, і теорія держави і права розвивається в часі.

Викладене дозволяє запропонувати таке визначення теорії держави і права:

теорія держави і права – це загальнотеоретична, фундаментальна соціальна наука про закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави, права і правосвідомості взагалі, про типи права і держави, зокрема про їх загальнолюдську та класово-політичну сутність, зміст, форму, функції та долю.

Питання для самоконтролю

1. Чому теорія держави і права не має просторових і часових меж?

2. У чому полягає відмінність науки від буденного знання?
3. Що таке наука?
4. Що таке предмет дослідження?
5. Що таке метод науки?
6. Що таке категорія науки?
7. Що таке форма знання?
8. Що таке функції науки?
9. Що таке прикладні науки?
10. Якою наукою є теорія держави і права з погляду використання практичних результатів?
11. Що таке теорія держави і права?

§ 2. Предмет, об'єкт і система теорії держави і права

Розглядаючи питання про предмет теорії держави і права, слід визначити, що таке взагалі предмет науки і як він співвідноситься з *об'єктом* науки. Справа в тому, що єдність матеріального і духовного світу обумовлює взаємозв'язок наук, які досліджують об'єктивну дійсність. Кожна наука має свій об'єкт дослідження, що є частиною об'єктивної реальності і взаємодіє з суб'єктом пізнання. Однак об'єкт ще не аналізується суб'єктом, не досліджені його властивості і ознаки, на нього лише спрямований інтерес дослідника. Тому можлива ситуація, коли одне явище стає об'єктом багатьох наук. Так, держава і право розглядаються філософією, економічною теорією, соціологією, політологією, історією тощо. Предмет же науки – це частина об'єкту, яка виділяється з об'єктивної реальності і включається в процес пізнання, тобто це ті процеси і явища реального світу, що досліджуються наукою, на вивчення яких спрямоване наукове пізнання. Інакше кажучи, якщо *об'єкт науки* відповідає на питання, *на що спрямований науковий інтерес дослідника*, то *предмет науки* відповідає на питання, *що конкретно вивчає наука*.

Предмет теорії держави і права не є винятком. У той час, як об'єкт науки “Теорія держави і права” спрямований на дослідження таких явищ суспільного життя, як держава і право, а також сферу державно-правового функціонування суспільства, предмет теорії держави і права – це дещо інше.

Загалом предмет теорії держави і права можна визначити як *закономірності та випадковості, властивості та сторони, характеристики, що є загальними для всіх державно-правових явищ і процесів*.

Навчальне видання

Сухонос Володимир Вікторович

Теорія держави і права

Навчальний посібник

Директор видавництва Р.В. Кочубей
Головний редактор В.І. Кочубей
Художнє оформлення В.Б. Гайдабрус
Комп'ютерна верстка В.Б. Гайдабрус, Д.І. Іовенко
Редактор Н.Ю. Курносова

Підписано до друку 24.08.05.
Формат 60x90 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Гарнітура Скулбук. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 17,00. Обл.-вид. арк. 21,2.
Тираж 1000 прим. Замовлення № 3057

Видавничо-торговий дім «Університетська книга»
40030, Україна, м. Суми, вул. Кірова, 27
Тел./факс: (0542) 21-13-57
Тел: (0542) 27-51-43
E-mail: info@book.sumy.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 489 від 18.06.2001

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції СМ № 17 від 29.04.2004.

Надруковано відповідно до якості
наданих діапозитивів у ТОВ «Фактор-Друк»
Україна, 61030, м. Харків, вул. Саратовська, 51
Тел.: (057) 71-75-185